

Щодо питання експертно-психологічного аналізу при посмертних експертизах

Zaviazkina N.V. On the issue of expert psychological analysis with post-mortem examinations / N.V. Zaviazkina // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 94–104.

N.V. Zaviazkina. On the issue of expert psychological analysis with post-mortem examinations. In recent decades, in the face of dramatic changes in social and property relations, the legal status of people with mental disorders, there has been a progressive increase in the number of forensic psychiatric examinations in the civil process that are directly related to the protection of rights and freedom of expression of the citizens of Ukraine. This particularly affected post-mortem examinations in the civil process. According to most researchers, carrying out posthumous comprehensive psycho-psychiatric examinations is one of the most complex types of expert activity that requires special qualification training from an expert, including an expert psychologist. This involves assessing the mental state of a person for a time that is of interest to a court in the past, when that person was a party to any legally valid action, in the absence of direct investigation. In connection with the objective specifics of this kind of expertise, the expert psychologist examines only case materials and medical documentation, which is associated with certain difficulties. If, when considering civil cases, there are doubts as to the mental state of the deceased person for a period of legally significant action in which he took part in life, such a case can last for years because of the court's inability to obtain a full and accurate expert opinion. Post-mortem expertise includes a number of poorly-studied issues of its theory and practice, capacity-incompetence, limited legal capacity, as well as methodology and methodology for examining the objects of examination on the instructions of a psychologist, and the evidence of an expert opinion. All this determines the relevance of the research topic.

Key words: pathopsychological symptom complex, forensic psycho-psychiatric examination, posthumous examination, capacity, incapacity, limited capacity, cognitive processes, will, emotions, criticism.

Н.В. Завязкіна. Щодо питання експертно-психологічного аналізу при посмертних експертизах. В останні десятиріччя, в умовах різних змін в суспільних та майнових відносинах, правового статусу осіб з пси-

хічними розладами відмічається прогресуюче зростання кількості судово-психіатричних експертиз у цивільному процесі, що безпосередньо пов'язано з питаннями захисту прав та свободи волевиявлення громадян України. Особливо це торкнулося посмертних експертиз в цивільному процесі. На думку більшості дослідників, проведення посмертних комплексних психолого-психіатричних експертиз є одним із найбільш складних видів експертної діяльності, котре вимагає особливої кваліфікаційної підготовки від експерта, в тому числі експерта-психолога, і передбачає оцінку психічного стану особи на період часу, що цікавить суд у минулому, коли ця особа учасником будь-якої юридично значущої дії, за відсутності можливості її безпосереднього дослідження. Через об'єктивну специфіку такого роду експертиз експерт-психолог досліджує тільки матеріали справи та медичної документації. Показано, що певні складнощі пов'язані з об'єктами, які надаються для дослідження на експертизу. Якщо при розгляді цивільних справ виникають сумніви щодо психічного стану померлої особи на період юридично-значущої дії, в якій вона брала участь при житті, така справа може продовжуватися роками через неможливість суду отримати повноцінний і чіткий експертний висновок. Посмертна експертиза вміщує у собі цілу низку маловивчених питань щодо її теорії та практики, дієздатності-недієздатності, обмеженої дієздатності, а також методології й методики дослідження об'єктів експертизи з дорученням психолога, доказовості експертного висновку. Все це обумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Ключові слова: патопсихологічний симптомокомплекс, судово-психолого-психіатрична експертиза, посмертна експертиза, дієздатність, недієздатність, обмежена дієздатність, когнітивні процеси, воля, емоції, критика.

Н.В. Завязкина. К вопросу экспертно-психологического анализа при посмертных экспертизах. В последние десятилетия, в условиях резких изменений в общественных и имущественных отношениях, правового положения лиц с психическими расстройствами, отмечается прогрессирующее увеличение количества судебно-психиатрических экспертиз в гражданском процессе, которые напрямую связаны с вопросами защиты прав, свободы волеизъявления граждан Украины. Особенно это коснулось посмертных экспертиз в гражданском процессе. По мнению большинства исследователей, проведение посмертных комплексных психолого-психиатрических экспертиз, является одним из самых сложных видов экспертной деятельности, требующей особой квалификационной подготовки от эксперта, в том числе эксперта-психолога. Это предусматривает оценку психического состояния лица на время, интересующее суд в прошлом, когда данное лицо было участником любого юридически значимого действия, при отсутствии возможности непосредственного исследования. В связи с объективной спецификой такого рода экспертиз, эксперт-психолог исследует только материалы дела и

медицинской документации, с чем связаны определённые сложности. Если при рассмотрении гражданских дел возникают сомнения относительно психического состояния подэкспертного на период юридически значимого действия, в котором он принимал участие при жизни, такое дело может длиться годами из-за невозможности суда получить полноценное и четкое экспертное заключение. Посмертная экспертиза вмещает в себя целый ряд малоизученных вопросов ее теории и практики, дееспособности-недееспособности, ограниченной дееспособности, а также методологии и методики исследования объектов экспертизы по поручению психолога, доказательности экспертного заключения. Все это обуславливает актуальность темы исследования.

Ключевые слова: патопсихологический симптомокомплекс, судебно-психолого-психиатрическая экспертиза, посмертная экспертиза, дееспособность, недееспособность, ограниченная дееспособность, когнитивные процессы, воля, эмоции, критика.

Постановка проблеми. В останні десятиріччя, в умовах різких змін в суспільних та майнових відносинах, правового положення осіб з психічними розладами, відмічається прогресуюче зростання кількості судово-психіатричних експертиз у цивільному процесі, що безпосередньо пов'язано з питаннями захисту прав, свободи волевиявлення громадян України. Особливо це торкнулося посмертних експертиз в цивільному процесі (Т.М. Арсенюк, М.Р. Мохонько, В.Р. Ілейко, В.І. Мельник, О.С. Чабан).

На думку більшості дослідників (Т.Б. Дмитрієва, Л.М. Юрьєва, О.Я. Щукіна), проведення посмертних комплексних психолого-психіатричних експертиз, є одним з найбільш складних видів експертної діяльності, що вимагає особливої кваліфікаційної підготовки від експерта, в тому числі експерта-психолога, і передбачає оцінку психічного стану особи на період часу, що цікавить суд у минулому, коли ця особа була учасником будь-якої юридично значущої дії, за відсутності можливості її безпосереднього дослідження. Через об'єктивну специфіку такого роду експертиз, експерт-психолог досліджує тільки матеріали справи та медичної документації, не маючи можливості особисто задати запитання підекспертному, проаналізувати його невербальні прояви, подивитися на характер роботи при виконанні тестів та оцінити їх результати. При цьому ускладнюється можливість абстрагуватися від побутових характеристик, відійти від проєкцій на загальновідомі життєві обставини замість об'єктивного аналізу досліджуваної ситуації.

Наукові розробки цієї проблеми були нечисленні і стосувались окремих сторін експертиз у цивільному процесі (В.В. Го-

рінов, С.К. Носова, С.М. Шишков). Тому законодавча формула недієздатності, дієздатності та обмеженої дієздатності вимагає удосконалення, в тому числі в зв'язку з введенням та розповсюдженням цивільного кодексу України в новій редакції. Багато запитань щодо розуміння та використання цих категорій пов'язані також з переглядом експертної оцінки осіб з межовими розладами, їх впливу на здатність особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними при здійсненні правочину.

Наведені аргументи визначають *актуальність* і підтверджують необхідність та важливість дослідження теоретичних і практичних аспектів проблеми посмертної експертизи у цивільному процесі, стандартизації принципів її проведення, які мають відповідати вимогам експертології, судово-психологічної науки і практики, потребам законодавства та суспільства в цілому.

Вихідні передумови. Теоретичною основою предмета дослідження при посмертній експертизі у цивільному процесі в кінцевому підсумку є вирішення питання дієздатності особи на період вчинення юридично значущої дії (правочину). Оцінка й обґрунтування цього поняття неможливі без аналізу з сучасних позицій понять «дієздатність», «недієздатність», «обмежена дієздатність» з їх визначенням та висвітленням взаємозв'язків, що їх характеризують. Тому стає актуальним питання психологічних критеріїв і психологічного «навантаження» виділених категорій [1,2,3].

Певні труднощі, які можуть виникати при проведенні посмертної експертизи, визнаються дослідниками як у минулому (В.П. Сербський, С.С. Корсаков), так і у теперішній час (Л.О. Яхیمович, Б.В. Шостакович, О.А. Ревенко) і вимагають від експерта різноманітних та глибоких теоретичних знань, великого практичного досвіду в різних професійних галузях.

Посмертна експертиза вміщує цілу низку питань щодо її теорії та практики, що є ключовими для судово-психіатричної та судово-психолого-психіатричної експертизи в цілому. Зокрема, це стосується питання категорій дієздатності-обмеженої дієздатності, недієздатності, методології й методики дослідження об'єктів експертизи, доказовості експертного висновку [4].

Складнощі, які пов'язані з об'єктами, наданими для дослідження на експертизу, мають доволі різноманітний характер. Представлені об'єкти бувають або вкрай формальні та малоінформативні, без змістовного наповнення, або складаються з бага-

трьох томів, з непослідовним та суперечливим змістом, великою кількістю недоречних повторів.

Все це разом із сукупністю недиференційованої юридичної інформації ускладнює роботу експерта, який змушений «рухатися» важко та не завжди послідовно в аналізі індивідуальних характеристик підекспертного, його мотивів та наданими показаннями свідків. Якщо при розгляді цивільних справ виникають сумніви щодо психічного стану померлої особи на період юридично-значущої дії, в якій вона приймала участь при житті, така справа продовжується роками через неможливість суду отримати повноцінний і чіткий експертний висновок. Все це, в свою чергу, може стати підставою для призначення повторної експертизи, що подовжує термін судочинства та значно збільшує витрати державних коштів.

Судово-психіатрична експертиза (СПЕ) в цивільному процесі досить неоднорідна і має значні відмінності по різних категоріях цивільних справ. Так, поняття «недієздатність» і «неугодоздатність» при деяких рисах схожості є самостійними і складають понятійний апарат різних видів СПЕ в цивільному процесі. СПЕ за визначенням діє/недієздатності громадян проводиться на основі оцінки психічного розладу особи, з урахуванням його можливості планомірної розсудливої діяльності і на момент огляду, і на досить тривалий період. Це обумовлює необхідність прогностичної оцінки стабільності психічного стану в майбутньому. СПЕ по визначенню «неугодоздатності» громадянина проводиться лише у відношенні конкретних юридично значимих дій, які відносяться до обмеженого відрізка часу. Отже, категорія «угодоздатності» визначається здатністю виразити свій намір, здійснити усвідомлений вибір, регуляцію своєї поведінки в конкретній юридичній ситуації, що співвідноситься з обмеженим відрізком часу [1, 5, 6]. Юридичний критерій правових норм «недієздатності» і «неугодоздатності» ідентичний – здатність особи розуміти значення своїх дій і керувати ними – припускає різну ступінь впливу психічного розладу на соціально-правову діяльність особи, залежно від виду цивільної справи [6]. Провідного значення при цьому набуває оцінка взаємозв'язку клінічних і соціальних чинників, аналіз впливу клінічно виражених психічних розладів на здатність використати наявний запас знань для вирішення певних соціальних і юридичних питань, прогнозувати свою поведінку з урахуванням правових наслідків. Збереження дієздатності особи з психічними розладами визначається її здатністю здійснювати регуляцію своєї поведінки, незважаючи на хворобу, навіть на

зниженому рівні життєдіяльності. Визнання особи недієздатною з призначенням опіки можливо у тому випадку, якщо психічний розлад істотно впливає на діяльність громадянина в суспільстві, визначає неможливість здійснення своїх прав і обов'язків, соціального функціонування навіть на низькому побутовому рівні. Проте, громадянин може бути визнаний недієздатним тільки за наявності або хронічного важкого психічного розладу із стійкою і вираженою продуктивною і негативною симптоматикою, або стійкого дефектного стану з грубим порушенням адаптаційних можливостей [7]. До медичного критерію недієздатності не повинні відноситися тимчасові (оборотні) психічні розлади і помірні прогредієнтні психічні розлади, що не порушують повсякденну діяльність і не позбавляють осіб можливості здійснювати свої права і обов'язки, навіть на зниженому рівні. У таких експертизах важливе значення має співвідношення клінічних факторів (тяжкість і стійкість розладу), особистісних та соціальних чинників.

Мета дослідження полягає у важливості визначення психологічних категорій при аргументації висновку при проведенні посмертної експертизи в цивільному процесі.

Основний матеріал та результати дослідження. В наш час проявляється значна тенденція до розширення прав осіб з психічними розладами, пов'язана із зміненними соціально-економічними умовами в суспільстві і оновленням законодавчої бази. Це призвело до росту правової активності громадян, які стали все частіше вирішувати свої майнові і немайнові стосунки у цивільному судочинстві. В багатьох осіб з психічними розладами відзначається досить високий рівень соціального функціонування, вони ведуть активний спосіб життя і стають учасниками майново-правових стосунків. У зв'язку з цим відзначається зростання числа судово-психіатричних та комплексних судово-психолого-психіатричних експертиз по цивільним справам, особливо у справах про визнання угод недійсними [8].

При КСППЕ у цивільному судочинстві в компетенцію психолога входить виявлення таких юридично значимих особливостей особи, як підвищена нав'юваність, керованість, схильність до впливу різних осіб, ступінь впливу соматичних хвороб на психологічний стан, емоційний стан при психотравмуючій ситуації. Необхідно враховувати в експертному аналізі показники соціального функціонування протягом життя і безпосередньо в період укладання угоди: цілеспрямованість дій, прогнозування і критична оцінка рівня своїх знань і дій підекспертним, зворот-

ний зв'язок і корекція здійснюваних вчинків. При цьому експерт не вирішує питання про дієздатність або недієздатність або дійсність і недійсність угоди. Експерт тільки обґрунтовує – могла чи не могла особа розуміти значення своїх дій і керувати ними, і тим самим дає суду докази відсутності чи істотного порушення угодоздатності підекспертного [9].

Крім того, важливими компонентами, які необхідно враховувати, є дані про соціальне функціонування та показання свідків. До письмових доказів, які можуть характеризувати соціальне функціонування особи, відносять наявні дані про трудову діяльність, особливості поведінки за місцем проживання та під час навчання або праці; дані інших експертиз (при наявності), щоденники соціальних працівників; матеріали, які свідчать про спроможність (неспроможність) розпоряджуватися своїм майном; особисті щоденники, записні книжки, листи, письмові заяви. Характер соціального функціонування залежить від збереженості психічних процесів та в залежності від преморбідних та особистісних особливостей. При оцінці цих факторів на момент, який цікавить суд, необхідно враховувати крім соціальних характеристик та рівня активності в цілому, ще й можливість різкої зміни в поведінці, в зв'язку з погіршенням психічного стану [10].

При аналізі показань свідків слід враховувати не тільки форму їх викладення, а також форму їх викладення та особливостей особистості свідка, в тому числі його рівень освіти, рівень соціальної та медичної обізнаності, об'єктивність у відношенні констатації та опису особливостей поведінки особи, у відношенні якої призначена експертиза. Оскільки частіше за все свідками при посмертних експертизах виступають родичі, найбільшу цінність мають предметні описи діяльності особи: свідчення про зовнішність, манері в мові та в поведінці, вчинках, в яких може прослідковуватися психічний розлад.

Складність експертної оцінки у справах про визнання угод недійсними полягає в тому, що завжди здійснюється ретроспективний аналіз психічного стану. Даний вид експертизи відноситься до відносно мало формалізованим видам діагностики. Зіставлення діагнозу з певною ситуацією з урахуванням особистісних особливостей, патопсихологічних механізмів, соціальних і ситуаційних чинників дозволяє вирішити експертні питання.

Цивільна дієздатність особи як здатність самостійно здійснювати суб'єктивні права, що належать їй, виконувати прийняті на себе обов'язки і відповідати за них, характеризується

як природна властивість особистості, оскільки її об'єм залежить від наявності в особі ряду психофізичних властивостей: волі, певного рівня інтелектуального розвитку і психічного здоров'я. Інтелектуальний компонент здатності розуміти значення своїх дій і керувати ними при укладенні угоди розглядається як порушення здатності усвідомлювати зовнішню сторону юридично значимих подій (нездатність до осмисленого сприйняття умов, в яких була укладена угода, нездатність до осмислення факту укладення угоди), порушення здатності усвідомлювати змістовну сторону юридично значимих подій (юридичне значення угоди, соціальне значення угоди), порушення критичної оцінки ситуації, пов'язаної з укладенням угоди, порушення прогнозування наслідків угоди. Вольовий компонент розкривається через порушення особово-мотиваційної регуляції поведінки, порушення адекватного формування цілі і здатності до регуляції поведінки і контролю при укладенні угоди [1,2].

Отже, ці компоненти (інтелектуальний і вольовий), як відмічає А.А.Ткаченко, є відображенням особливостей перебігу психічних процесів особистості, обумовлених психологічними законами і закономірностями, у зв'язку з чим цей стан повинен описуватися психологічними категоріями і виявлятися за допомогою психологічного дослідження [11]. Оскільки юридичний критерій сформований в психологічних поняттях, то оцінюється вся сукупність психічних проявів людини, а не тільки психопатологічних. У цьому випадку питання до експерта-психолога стосуються оцінки індивідуально-психологічних особливостей підекспертного і того, як вплинули ці особливості на його усвідомлену і вольову діяльність. Так, наприклад, при експертній оцінці інтелектуального компонента («розуміти значення своїх дій») досліджуються такі психологічні і юридично значимі складові, як розуміння фактичної сторони угоди, розуміння юридичних особливостей угоди, прогнозування наслідків угоди, збереження критичних здібностей. Оцінка вольового компонента («здатність керувати своїми діями») передбачає дослідження мотивації здійсненої угоди, здатності до самостійного прийняття рішення, саморегуляції і довільності поведінки, до реалізації рішення [11].

Важливим постає й питання порушення мотиваційних компонентів та критичності. Так, порушення мотиваційних механізмів знижує критичність и вже вольовий компонент психологічного критерію переважає над інтелектуальним. Важливим виступає розуміння того факту, що в психологічному критерію

рії критичності обидва компонента існують та діють тільки у взаємозв'язку. Утрата або зниження критичності в зв'язку з хворобою, одразу висуває питання щодо обмеженої дієздатності або недієздатності на момент прийняття юридично значущого рішення, в той час як збереженість цієї ознаки, як правило, не передбачає такого рішення. При цьому важливим моментом є той, що оцінка моменту критичності передбачає оцінку ситуації в цілому, можливість розуміння прогнозу, оцінки наслідків для себе та інших, своєї ролі в ній.

Висновки. На теперішньому етапі розвитку судової психології висуваються питання удосконалення і оптимізації експертної практики щодо експертизи у цивільному процесі взагалі, і, зокрема, посмертної експертизи. Експертна оцінка в цивільному процесі при посмертних експертизах базується не просто на клінічних, психологічних та соціальних критеріях, а потребує глибокого дослідження структури особистості, що неможливе без використання спеціальних психологічних знань.

Список використаних джерел

1. Судебно-психиатрическая экспертиза в гражданском процессе / Т.Б. Дмитриева, Н.К. Харитоновна, К.Л. Иммерман, Е.В. Королева. – М. : Юридический центр пресс, 2003. – 251с.
2. Харитоновна Н.К. Новые аспекты комплексных психолого-психиатрических экспертиз в гражданском процессе / Н.К. Харитоновна, Е.В. Королева, И.Э. Богатырева // Российский психиатрический журнал. – 2000. – № 3. – С. 42–45.
3. Холодковская Е.М. Дееспособность психически больных в судебно-психиатрической практике / Е.М. Холодковская. – М., 1967. – 112 с.
4. Шостакович Б.В. Психиатрическая экспертиза в гражданском процессе / Б.В. Шостакович, А.Д. Ревенок. – Киев : «Здоровье», 1992. – 183 с.
5. Горинов В. В. Принципы проведения посмертных судебно-психиатрических экспертиз в гражданском процессе / В.В. Горинов, Л. А. Яхимович // Руководство по судебной психиатрии / под ред. Т. Б. Дмитриевой, Б. В. Шостаковича, А. А. Ткаченко. – М. : Медицина, 2004. – С. 364–369.
6. Лейко В. Р. Посмертна судово-психіатрична експертиза у цивільному процесі : методологічні, методичні принципи проведення та завдання / В. Р. Лейко // Український вісник психоневрології. – 2002. – Т. 10. – Вип. 1 (30). – С. 120–121.

7. Дмитриева Т.Б. Судебно-психиатрическая экспертиза лиц, совершивших сделки / Т. Б. Дмитриева, А. А. Ткаченко, Н. К. Харитоновна, С. Н. Шишков // Судебная психиатрия : учеб. пособие. – М. : Мед. информ. агентство, 2008. – С. 221–252.
8. Ллейко В.Р. Аналіз галузевої статистики щодо комплексних судово-психіатричних експертиз в Україні за період 2005–2009 років / В.Р. Ллейко, А.В. Каніщев // Архів психіатрії. – 2011. – Т. 17. – № 4. – С. 78–83.
9. Медицинская и судебная психология / [Дмитриева Т.Б., Сафуанов Ф.С., Сулимовская Е.И. и др.] / под ред. Т.Б. Дмитриевой, Ф.С. Сафуанова. – [2-е изд]. – М. : Генезис, 2005. – 606 с.
10. Климов В. А. Клинико-социальные характеристики лиц, признанных недееспособными, состоящих под диспансерным наблюдением / В. А. Климов // Российский психиатрический журнал. – 2007. – № 1. – С. 11–17.
11. Руководство по судебной психиатрии: практ. пособие / под ред. А. А. Ткаченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство Юрайт, 2015. – 966 с. – Серия: Настольная книга специалиста.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Sudebno-psihiatricheskaja jekspertiza v grazhdanskom processe / Т.Б. Dmitrieva, N.K. Haritonova, K.L. Immerman, E.V. Koroleva. – М. : Juridicheskij centr press, 2003. – 251 s.
2. Haritonova N.K. Novye aspekty kompleksnyh psihologo-psihiatricheskikh jekspertiz v grazhdanskom processe / N.K. Haritonova, E.V. Koroleva, I. Je. Bogatyreva // Rossijskij psihiatricheskij zhurnal. – 2000. – № 3. – S. 42–45.
3. Holodkovskaja E.M. Deesposobnost' psihicheski bol'nyh v sudebno-psihiatricheskoj praktike / E.M. Holodkovskaja. -- М., 1967. – 112 s.
4. Shostakovich B.V. Psihiatricheskaja jekspertiza v grazhdanskom processe / B.V. Shostakovich, A.D. Revenok. – Kiev : «Zdorov'e», 1992. – 183 s.
5. Gorinov V. V. Principy provedeniya posmertnyh sudebno-psihiatricheskikh jekspertiz v grazhdanskom processe / V. V. Gorinov, L. A. Jahimovich // Rukovodstvo po sudebnoj psihiatrii / pod red. T. B. Dmitrievoy, B. V. Shostakovicha, A. A. Tkachenko. – М. : Medicina, 2004. – S. 364–369.

6. Ilejko V. R. Posmertna sudovo-psyhiatrychna ekspertyza u cyvil'nomu procesi : metodologichni, metodychni pryncypy provedennja ta zavdannja / V. R. Ilejko // *Ukrai'ns'kyj visnyk psyhonevrologii'*. – 2002. – T. 10. – Vyp. 1 (30). – S. 120–121.
7. Dmitrieva T.B. Sudebno-psihiatricheskaja jekspertiza lic, sovershivshih sdelki / T. B. Dmitrieva, A. A. Tkachenko, N. K. Haritonova, S. N. Shishkov // *Sudebnaja psihiatrija : ucheb. posobie*. – M. : Med. inform. agentstvo, 2008. – S. 221–252.
8. Ilejko V.R. Analiz galuzevoi' statystryky shhodo kompleksnyh sudovo-psyhiatrychnykh ekspertyz v Ukrai'ni za period 2005–2009 rokiv / V.R. Ilejko, A.V. Kanishhev. // *Arhiv psyhiatrii'*. – 2011. – T. 17. – № 4. – S. 78–83.
9. Medicinskaja i sudebnaja psihologija / [Dmitrieva T.B., Safuanov F.S., Sulimovskaja E.I. i dr.] / pod red. T.B. Dmitrievoj, F.S. Safuanova. – [2-e izd]. – M. : Genezis, 2005. – 606 s.
10. Klimov V. A. Kliniko-social'nye harakteristiki lic, priznannyh nedeesposobnymi, sostojashhikh pod dispansernym nabljudeniem / V. A. Klimov // *Rossijskij psihiatricheskij zhurnal*. – 2007. – № 1. – S. 11–17.
11. Rukovodstvo po sudebnoj psihiatrii: prakt. posobie / pod red. A. A. Tkachenko. – 2-e izd., pererab. i dop. – M. : Izdatel'stvo Jurajt, 2015. – 966 s. – Serija: Nastol'naja kniga specialista.

Received January 21, 2016

Revised February 22, 2016

Accepted March 24, 2017